

Het bestuur van de VLG wil u graag periodiek op de hoogte houden van de activiteiten en nieuwsberichten van de vereniging. Met de Nieuwsbrief willen we aandacht besteden aan verenigingsnieuws, aan recent verschenen publicaties, nieuws vanuit het wetenschapsgebied, aan evenementen, tentoonstellingen en lezingen/symposia, en aan berichten van zusterverenigingen.

In de vierde Nieuwsbrief treft u onder andere nieuws over de stand van zaken wat betreft de voorzetting van de reeks *Historia Agriculturae* door de VLG, de datum voor de ALV en het daarop aansluitende symposium, een stuk van de hand van Merijn Knibbe over hooi, en een in memoriam voor Hans Renes.

We nodigen ieder van harte uit om gebruik te maken van de mogelijkheid om via deze Nieuwsbrief aandacht te vragen voor (de stand van zaken betreffende) hun onderzoek.

Verenigingsnieuws

Historia Agriculturae

De voortzetting van de reeks *Historia Agriculturae* is ondertussen een feit. Er is een redactie gevormd en een contract getekend met Amsterdam University Press. Delen van de reeks zullen, afhankelijk van doel en beoogd publiek, online of op papier worden uitgebracht. Er is een mission statement opgesteld. U vindt dit op de site van de vereniging en wel onder de nieuwe tab, 'Historia Agriculturae' in het hoofdmenu. Hier vindt u ook informatie over eerdere uitgaven. Het merendeel van de uitgaven, zeker de meer recente, is voorradig. Mocht u belangstelling hebben, stuur dan een e-mail naar office.rhi@wur.nl

ALV en Voorjaarssymposium

De ALV staat gepland voor 13 juni, en wel in Deventer. Het voorjaarssymposium zal ook dit jaar gekoppeld worden aan de ALV. Het symposium is georganiseerd rondom de tentoonstelling 'Nederland in 150 landschappen' in de Bergkerk in Deventer. Deze tentoonstelling met 150 werken uit de afgelopen anderhalve eeuw geeft een mooi overzicht van diverse landschapstypen uit vrijwel het hele land. Dankzij de inbreng van een achttal hedendaagse landschapsschilders wordt

de lijn vanuit de 19e eeuw doorgetrokken naar het hier en het nu. Qua beleving wordt door de samenstellers van de tentoonstelling veel nadruk gelegd op het feit dat kunstenaars landschappen vooral aangrijpen om een gemoedstoestand tot uiting te brengen; het landschap als spiegel van de ziel dus.

De volgende drie sprekers zullen een lezing houden, uitgaande van het thema van de tentoonstelling:

- **Theo Spek** zal in zijn voordracht zich richten op de ontwikkeling van het begrip landschap en de invloed van de landschapsschilderkunst daarop.
- **Mans Schepers** zal iets vertellen over zijn onderzoek naar schoolplaten en de beeldvorming daarin op landschap en landbouw.
- **Gerrit van Oosterom** zal die middag een verhaal houden over onderzoek naar boeren op de buitenplaats en wat we hieruit kunnen leren over de agrarische wereld op en rondom deze buitenplaatsen.

Nieuw bestuurslid gezocht!

De oproep aan de leden voor een nieuwe secretaris is nog steeds actueel. De huidige secretaris, Janny Bloembergen-Lukkes, is na twee termijnen op de komende ALV niet herkiesbaar. Het bestuur zoekt een nieuwe secretaris. Mocht u belangstelling hebben of een geschikt iemand op het oog hebben, laat dit weten door een mailtje te sturen naar JannyBloembergen@gmail.com. Aangezien we graag zowel mannen als vrouwen in het bestuur vertegenwoordigd willen hebben, worden vrouwen uitdrukkelijk gevraagd om te reageren.

Nieuws vanuit het wetenschapsgebied

Zoals velen van u weten zal op het moment dat Piet van Cruyningen met pensioen zal gaan, aan de WUR een einde komen aan een lange periode waarin aan deze universiteit onderzoek gedaan werd naar en onderwijs gegeven over agrarische geschiedenis in Nederland. Om zicht te krijgen op wie in Nederland en Vlaanderen zich momenteel waar bezig houden met agrarische geschiedenis in de ruime betekenis van het woord, is het bestuurslid Michiel de Haas begonnen met een inventarisatie. Gelukkig wordt er verspreid over Nederland veel onderzocht en gepubliceerd en er vormen zich nieuwe netwerken. Interessant in deze is het artikel van Amber Striekwold en Anna Teijeiro Fokkema in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, vol 136, Issue 3, dec. 2023, p. 233-248:

<https://www.aup-online.com/content/journals/10.5117/TvG2023.3.004.STRI#>.

Ook van de hand van Paul Brusse is in *Gelre, Bijdragen en Mededelingen*, 2023 (deel 114, 10-32) een informatief artikel verschenen waarin hij in gaat op het belang van een regionaal perspectief in de geschiedschrijving. Ondanks dat veel onderzoekers zich richten op onderzoek dat internationaal de aandacht trekt, blijft regionaal en lokaal onderzoek overeind en blijft het van belang. Wat maakt dat dit in stand blijft?

<https://vereniginggelre.nl/bijdragen-en-medelingen-gelre-2023-deel-114/>

Het artikel is niet digitaal beschikbaar.

Relevant op dit terrein voor ons is ook wat in Vlaanderen gebeurt. Zo werkt ons bestuurslid Sven Lefèvre bij het **Centrum voor Agrarische Geschiedenis** (CAG) in Vlaanderen. Hij is het aanspreekpunt publiekswerking en participatie. Het CAG is een kenniscentrum voor het agrarisch erfgoed in Vlaanderen en Brussel. Centraal staat de bestudering van de geschiedenis en het erfgoed van de landbouw, van voeding en van het landelijk leven centraal voor de periode vanaf de 18^e eeuw tot heden ten dage. Ook Amber Striekwold, mede-auteur van het artikel in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* waarover u hierboven gelezen heeft, is werkzaam voor het CAG, onderzoeker 'Voedsel als middel voor sociale verandering'. Het CAG heeft een zeer rijke, informatieve site: <https://cagnet.be/page/home>. U kunt zich ook aanmelden voor hun nieuwsbrief, zie het aanmeldformulier op: <https://cagnet.be/page/contact>

Merijn Knibbe

‘Enige feiten de hooioogst betreffende...’

Voorlopige gegevens!

1. Inleiding

De belangrijkste oogst in Nederland was en is de grasoogst. Lange tijd was van die oogst de hooioogst het voornaamste gedeelte. Hooi was daarbij, ook alweer lange tijd, niet enkel een ‘interne levering’ binnen de landbouw. Er werd ook levendig in gehandeld. Haarlem kent niet voor niets een hooimarkt. Amsterdam, Delft, Schiedam, Rotterdam, Dordrecht, Keulen en tal van andere oude steden hebben een ‘hooikade’. Den Haag heeft naast een hooikade zelfs een hooigracht. Deze handel heeft al vroeg de aandacht van onderzoekers getrokken. Het oudste artikel hierover, van Nicolaes Ypey, professor te Franeker, stamt uit 1781 maar heeft zijn waarde behouden en is daarom gebruikt door onder meer Jan Bieleman, Ad van der Woude en Jan de Vries, Jan Faber en, recentelijk, Philippus Breuker. Tamelijk revolutionair voor zijn tijd toonde Ypey er met gebruik van kostprijzen in aan, dat relatief hoge hooiprijzen in bepaalde streken een arbeidsextensieve bedrijfsvorm als de hooiteelt profijtelijker maakte dan een echt zuivelbedrijf. Dit is een belangrijke verklaring voor de opmerkelijke ontvolking in de zogeheten ‘hooigrietenijen’ in Friesland, van waaruit hooi werd geëxporteerd naar Holland in de periode tussen ruwweg 1670 en 1740: een ontwikkeling die echt opmerkelijk is. Kerken die vanaf de volle middeleeuwen door de plaatselijke gemeenschap onderhouden waren, vervielen in deze tijd en moesten worden afgebroken. Ook blijkt dat er in Overijssel, Gelderland, Utrecht en Brabant een levendige hooihandel was van de uiterwaarden van de rivieren richting de aangrenzende zandgronden terwijl de hooiwegen die Iris Koppert in beeld heeft gebracht voor Friesland van de hooilanden in ‘het lage midden’ tot ver in De Wouden in het oosten lopen. De hooihandel en de beschikbaarheid van hooi bepaalde het wel en wee van hele streken! Een mooie recente studie waar dit ook uit blijkt is “Van Oerbos tot hooiland” Van Bartelds, Coster en Wiersma dat een vergelijkbaar proces beschrijft voor de IJsseldelta.

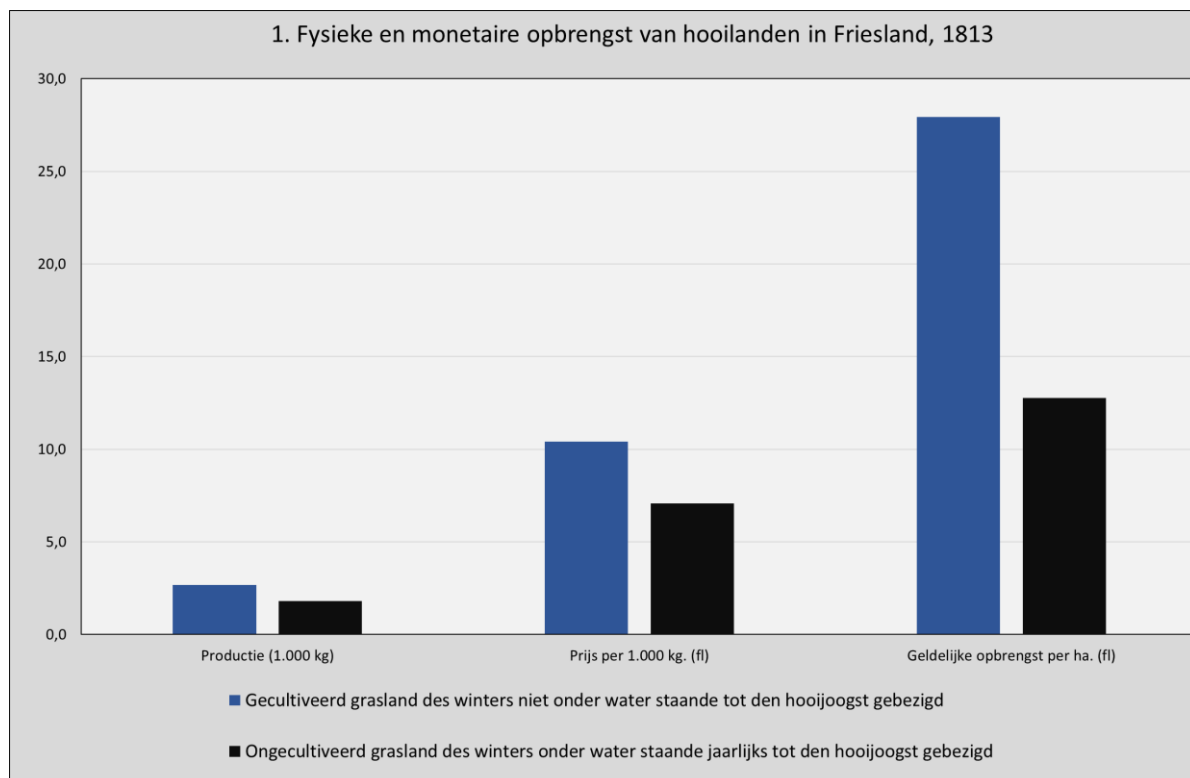
Ondanks Ypey’s vroege belangstelling voor hooi en de rol die hooi speelt in het werk van de genoemde landbouwhistorici is er nog maar weinig bekend over de geschiedenis van hooi, hooien en hooilanden in Nederland, zeker niet in een

regionaal vergelijkend perspectief. Daar ben ik nu mee bezig, met als één van de focuspunten de vraag naar (regionale verschillen in) de lange en korte termijnontwikkeling van de fysieke en economische productiviteit van hooilanden. Hieronder wil ik , met weglating van methodische bespiegelingen, alvast een paar resultaten presenteren

2. Wat is het meervoud van ‘hooi’?

Afhankelijk van grondsoort, waterstand en landbouwsysteem waren er nogal wat verschillen tussen hooilanden, niet alleen wat betreft de opbrengst maar ook wat betreft de kwaliteit van het hooi. Een enquête uit de Franse tijd maakt het mogelijk voor Friesland (de belangrijkste grasprovincie van Nederland, toen ook al) daar wat meer over te zeggen (grafiek 1).

Grafiek 1 Fysieke en monetaire opbrengsten van hooilanden in Friesland, 1813

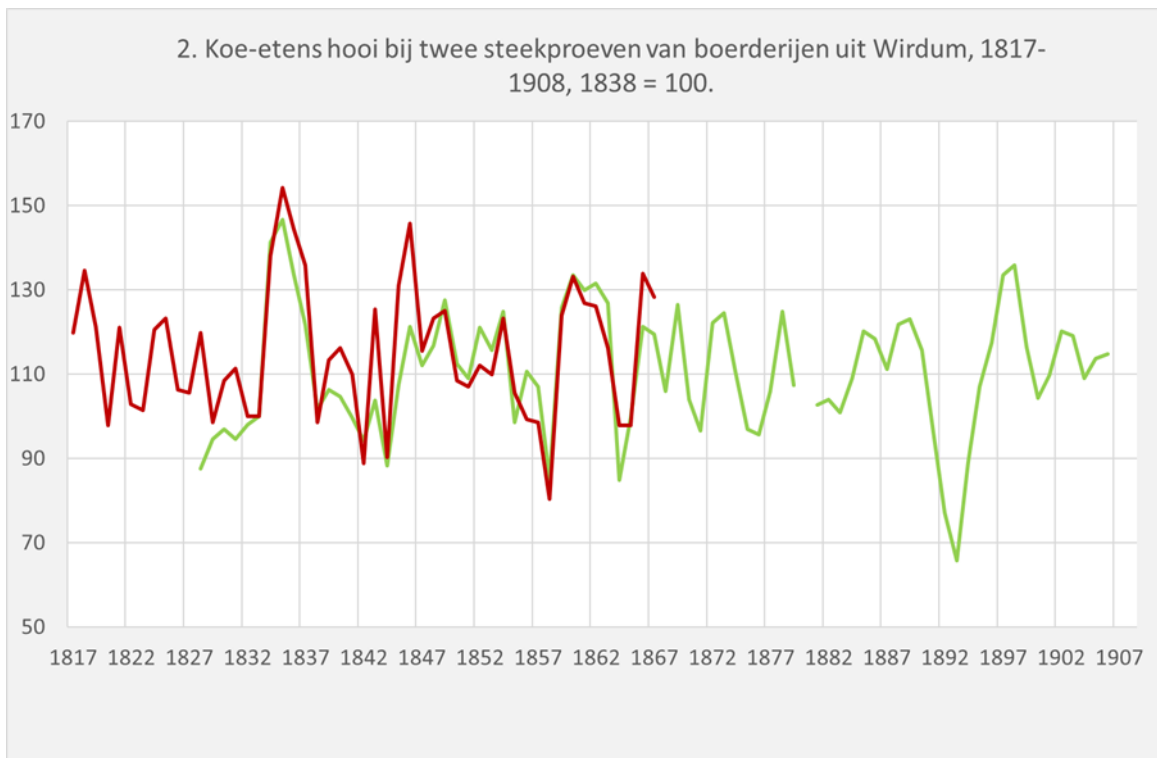
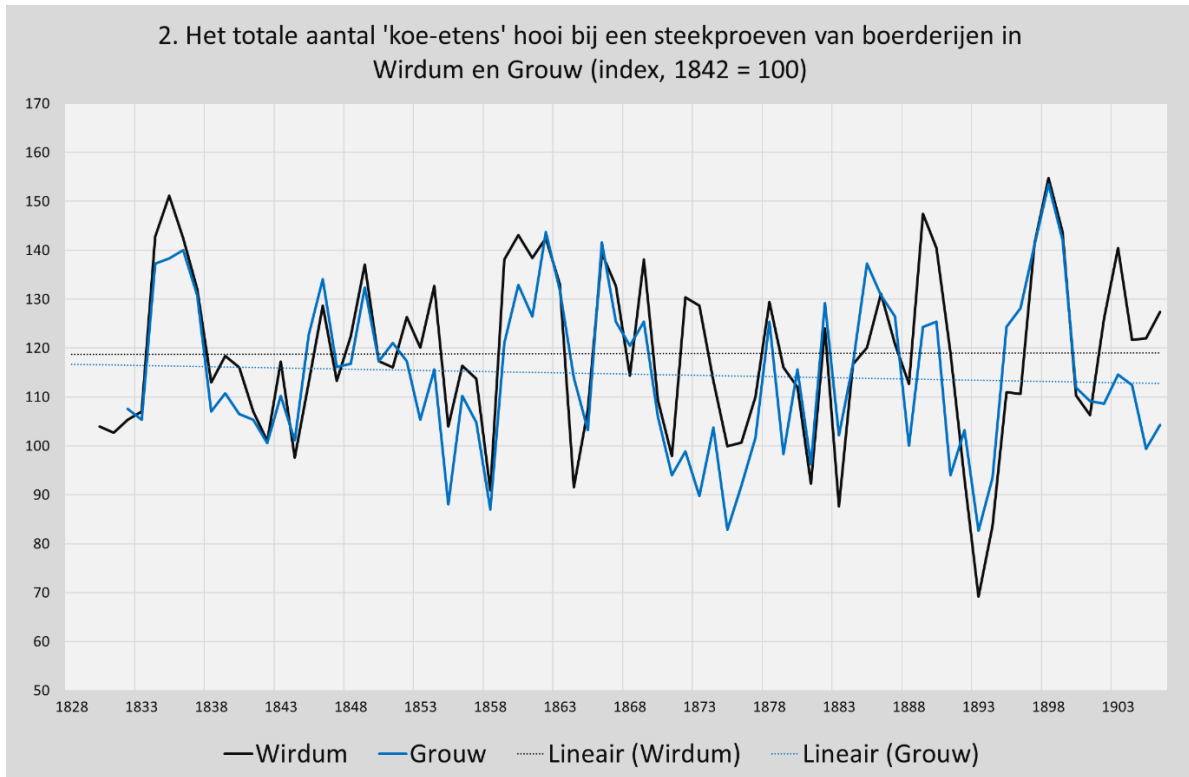
Bron: Tresoar, 8 Gewestelijke besturen in de Franse tijd (BRF) no. 3758

De gegevens sporen met andere beschikbare data en lijken redelijk betrouwbaar. Opmerkelijk is vooral het verschil in prijs van het hooi uit verschillende typen hooilanden. Deze prijs was zonder meer gekoppeld aan de kwaliteit. Hoge, goed onderhouden kleigronden leverden niet enkel meer maar

ook beter hooi op dan lage veenlanden. Een belangrijk punt daarbij is dat veel veenlanden jaarlijks in de herfst- en winterperiode deels onder water stonden en daarom in het algemeen niet bemest werden. Waarbij ook telt dat op zulke gronden de bemesting door grazende koeien tijdens eventuele voor- of naweide beperkt zal zijn geweest terwijl tijd en kosten besteed aan hooiwinning en -transport niet veel minder geweest zullen zijn dan op de 'hoge' gronden. In ieder geval waren er verschillende soorten hooi en de verschillen waren aanzienlijk. Dat zien we terug in de waarde van de landen. Op basis van de HISGIS gegevens voor 1832 (www.hisgis.nl) blijkt dat veel buitendijkse landen rondom de Zuiderzee, van Assendelft en andere gebieden aan het IJ via Eemnes en Nijkerk tot de IJsseldelta toe, als hooiland werden gebruikt en tot de landen met de hoogste pachtwaarden van Nederland behoorden! Terwijl de pachtwaarde van hooilanden in bijvoorbeeld Drente en Brabant vaak uitermate laag was. Veel van deze waardevolle hooilanden waren overigens niet in eigendom van boeren, maar van rijke stedelingen en politici of kerkelijke instellingen.³ Hoe waren de productiviteitsontwikkelingen in de negentiende eeuw?

In het begin van de negentiende eeuw begonnen Friese boeren zich coöperatief te organiseren in onderlinge verzekeringen. Omdat ze daarvoor inzicht moesten geven in de opzet van hun bedrijf, en de archieven van veel verzekeringsinstellingen goed bewaard gebleven zijn, betekent dit voor het gebied benoorden, bezuiden en ten zuidoosten van Leeuwarden dit dat we voor de periode 1816-1908 voor (na enige jaren) honderden boerderijen de beschikking hebben over jaarlijkse gegevens over onder meer de veestapel en de hooioogst. Deze kunnen achter elkaar gezet worden wat ik gedaan heb voor de dorpen Wirdum en Grouw. Daarbij is de periode hier, om met een stabiele steekproef te kunnen werken, beperkt tot de jaren vanaf 1830. Opmerkelijk is dat er geen opwaartse of neerwaartse trend is terwijl de jaarlijkse overeenkomsten tussen het kleidorp Wirdum en het veendorp Grouw opvallender zijn dan de verschillen. Voor de periode 1875-1908 is een check gemaakt met de regenval in Leeuwarden. Het blijkt dat de slechte jaren 1881 en (vooral) 1883 gekenmerkt werden door droge voorjaren waarbij de droogte tot in juli voortduurde.

Grafiek 2 bestaande uit twee delen:

Bron: Tresoar, 102 Friese onderlinge verzekeringsmaatschappijen no. 496-554

De verschillen tussen jaren zijn opmerkelijk groot. Dit komt ook omdat in slechte jaren boeren hooiland moesten gebruiken om de koeien te weiden zodat er in dat soort jaren minder hooi van minder hectares werd geoogst. Toe- en afnames van vele tientallen procenten kwamen niet regelmatig maar *de hele tijd* voor, waarbij verschillen konden oplopen tot 50%. Boeren anticipeerden op tegenvallende oogsten door een 'ijzeren voorraad' aan te houden, oftewel het hooi dat ze in mei nog over wilden hebben. Dat lukte niet altijd. Dan werden er bonen en veekoeken en dergelijke aangekocht. Dat lijkt zeker vanaf 1850 belangrijker te zijn geworden en aan het eind van de periode, te beginnen met de misoogst in 1893, zien we een hand over hand toenemende import van allerhande veekoeken. Dit maakte het de boeren mogelijk om minder afhankelijk te worden van de variabiliteit van de hooioogst. Ook werden boeren op het zand minder afhankelijk van het aankopen van hooi uit de uiterwaarden, het 'lage midden' van Friesland en vergelijkbare gebieden

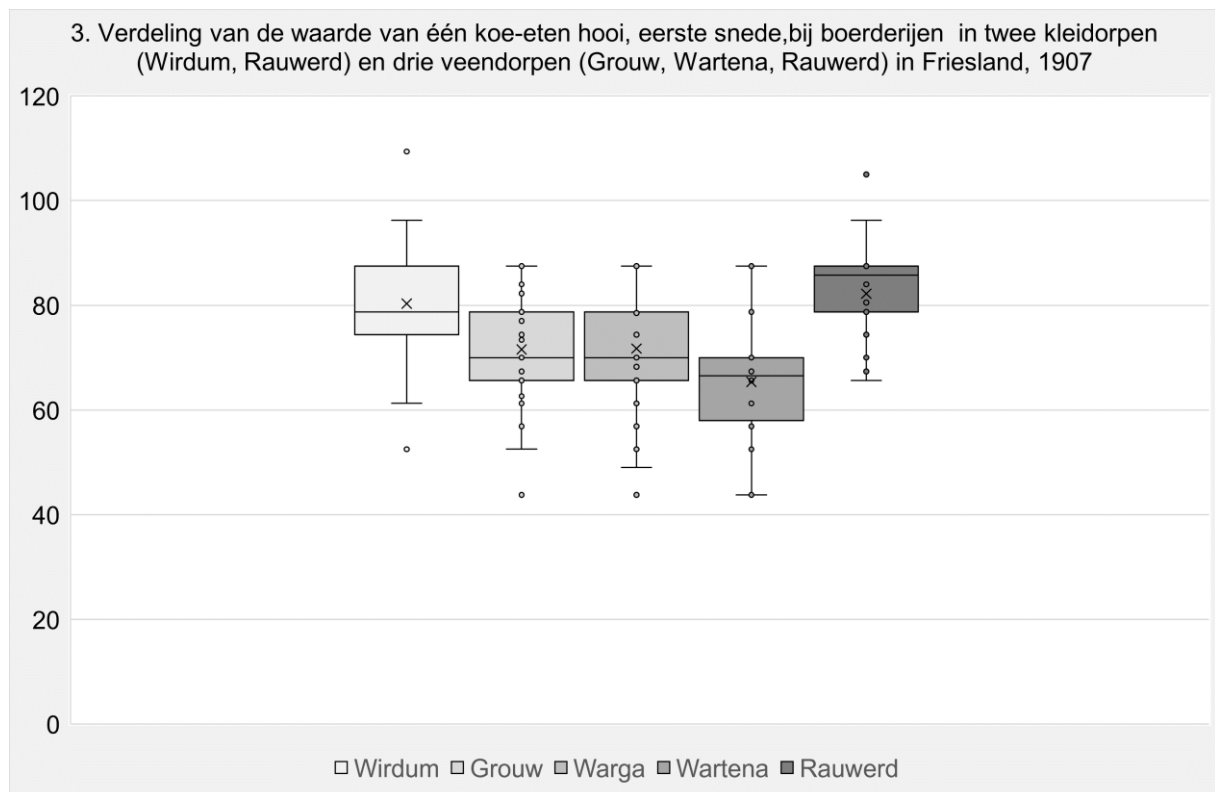
We kunnen de omvang van de hooivoorraad vergelijken met de omvang van de veestapel en dan zien we dat veranderingen in de veestapel na 1880 minder strak samenhangen met grotere afnames in de hooioogst. Het laatste punt is dat, ook wanneer we naar de individuele bedrijven kijken, de overeenkomsten tussen boerderijen meer in het oog springen dan de verschillen

3. De kwaliteitsontwikkelingen in de negentiende eeuw

In het bovenstaande is gesteld dat de trend horizontaal was. Dat gold voor de hoeveelheden. Gold dat ook voor de kwaliteit, zoals die tot uiting kwam in de waarde van het hooi? Voor de allerlaatste jaren geeft onze bron, de verzekeringscijfers, niet alleen een algemene prijs voor alle hooi maar ook specifieke prijzen voor verschillende klassen hooi. Deze gegevens kunnen we middelen, bijvoorbeeld per dorp. De resultaten daarvan staan in grafiek 3. Deze laat zogeheten boxplots zien. Die geven zowel de hoogste en laagste waarde als de mediaan (de middelste waarneming) en het gebied met de 50% aan waarnemingen rondom de mediaan (het vierkantje) aan. De helft van de naar hoogte gerangschikte waarnemingen zit daarmee in het vierkantje, 25% zit erboven en 25% eronder, waarbij de stipjes aan het eind de hoogste en laagste waarde aangeven. Het beeld is duidelijk: de prijzen in de veendorpen waren lager dan in de kleidorpen Wirdum en Rauwer (Raerd, ik moet naar aanleiding

van een opmerking nog checken of er geen veenbedrijven in dat dorp zaten). . Het geeft aan dat er in 1907 anders dan nu, waarin we van een eenvormige 'groene woestijn' spreken, er in 1907 in Friesland nog steeds sprake was van een rijk geschakeerd tapijt van verschillende soorten graslanden. Voor boeren was het, bedrijfsmatig, echter van groot belang om een hoge en stabiele grasoogst 'binnen te harken'. De stijging van de opbrengsten die de afgelopen honderd jaar door boeren, boerenorganisaties en de overheid zeer actief is nagestreefd had en heeft ook voordelen. Ondanks dat het ons in plaats van het kleurrijke tapijt van verschillende soorten hooilanden het eentonige en qua biodiversiteit beperkte 'grasfalt' heeft opgeleverd. Meer (bio)diversiteit is van belang. Van groot belang zelfs. Maar we zullen het ook moeten combineren met hoge productiviteit, waar overigens goede mogelijkheden voor zijn.

Bloxpot 1. Verdeling waarde van één koe-eten hooi.

Bron: Tresoar, 102 Friese onderlinge verzekeringsmaatschappijen no. 554.

4. Slotbeschouwing

In 1907, het jaar van grafiek 3, had de auto al zijn entree gemaakt in de Nederlandse samenleving. Binnen twintig jaar zou dit voertuig het paard uit de steden verdrijven en, in de vorm van het Ford-truckje, op het platteland vanaf ongeveer 1925 de transportfunctie van het boerenbedrijf overnemen. Dit betekende dat de economische aard van het product hooi fors veranderde. In de steden had men het immers niet meer nodig. Hooi werd steeds meer een 'intern' product. Nog later (tamelijk recent, eigenlijk) zou ingekuild gras in enkele jaren tijd hooi als landbouwproduct overvleugelen en marginaliseren. Hooi werd z gezegd een niche-product. Om te begrijpen wat er in die jaren gebeurd is, is het echter noodzakelijk beter in beeld te brengen wat hooi was, en hoe dominant en belangrijk de plaats ervan in de landbouw is geweest. We moeten, indachtig de woorden van Ariel Ron, die recent betoogde dat de Amerikaanse burgeroorlog door de Noordelijken gewonnen werd omdat die wel hooi voor hun paarden hadden, weer oog krijgen voor de situatie waarin 'Hay was king'. En beschrijven en analyseren wat de betekenis ervan was. Er is nog wel wat te doen!

In Memoriam

Hans Renes en de VLG

Afgelopen najaar (2023) is Hans Renes overleden. Voor mij behoort hij met Theo Spek en Chris de Bont tot de, intussen verdwenen, groep van Wageningse historisch geografen rond Jelle Vervloet. Zij hebben allen een belangrijke rol in onze vereniging gespeeld. Hans heeft deel uitgemaakt van het bestuur ervan en meerdere malen excursies verzorgd die mede de kracht van onze vereniging uitmaken. Natuurlijk ook naar Limburg. Daarover ging zijn in 1999 verschenen vuistdikke proefschrift (de promovendi van Vervloet versloegen daarin de toch ook niet dunne proefschriften van de AAG telkens weer): *Landschappen van Maas en Peel*. Dit is niet alleen een studie naar de cultuurhistorie van dit gebied vanaf de prehistorie, maar in zijn deel I ook een inleiding in de historische geografie. Sowieso is het boek een handleiding hoe historisch-geografisch onderzoek te doen. Het boek verradt al zijn grote belesenheid en kennis en kunde die alleen maar verder groeide. Ondanks al zijn publicaties verliezen we

met Hans Renes een geweldige kenner van de Nederlandse en Europese landschapsgeschiedenis die zich ook moeiteloos bewoog in de aanpalende terreinen als rurale geschiedenis. Hij was een vaste bezoeker van de EUHRO-conferenties.

De studie naar de Nederlandse plattelands- en landbouwgeschiedenis heeft zich na de Tweede Wereldoorlog goed ontwikkeld, maar dat heeft op Godaert van der Poel, Henk Roessingh, Jan Bieleman en Piet van Cruyningen na niet geleid tot een groot aantal agrarisch-historici. Deze geschiedenis is gedragen door onderzoekers die uit alle hoeken van de geschiedenis kwamen, en daarbuiten – zoals geografie, (rurale) sociologie. Vaak sociaal-economische onderzoekers, maar juist ook historisch-geografen, zoals Hans Renes er een van was. Hij is bijna vanaf het begin redacteur geweest van het Historisch-Geografisch Tijdschrift (thans Tijdschrift voor Historische Geografie). Dit tijdschrift is een *must* voor de onderzoekers naar de landschaps- en landbouwgeschiedenis. Door de ontwikkeling van zijn carrière (hij werd hoogleraar erfgoedstudies aan de VU) is hij in de loop der tijd ook steeds sterker erfgoedstudies gegaan en zich gaan richten op Europese landschappen. Hij hield altijd een sterke methodologische en theoretische interesse, waardoor hij ook bleef vernieuwen.

Hans Renes was een vriendelijke, gemakkelijke toegankelijke wetenschapper. Voor de dingen die hij belangrijk vond, kon hij fel opkomen, zoals moge blijken uit de tweede stelling bij zijn proefschrift: “De systematische kaalslag van de historische cultuurlandschappen was zonder financiële inbreng en organisatorische ondersteuning van de overheid niet mogelijk geweest.” Aan onze vereniging heeft hij metterdaad bijgedragen; zeker ook door het vakgebied ervan verder te ontwikkelen en uit te dragen. Een groot geleerde is gestorven.

Anton Schuurman

(Voor wie nader met hem wil kennis wil maken verwijs ik naar het artikel *In gesprek met Hans Renes*, gepubliceerd door Jaap Evert Abrahamse en Henk Baas in *Tijdschrift voor Historische Geografie*, 6(1) 2021, 7-19; en voor een uitgebreider In memoriam naar *In Memoriam prof. dr. Hans Renes (1954-2023)* door Linde Egbers in *Tijdschrift voor Historische Geografie*, 8(4) 2023, 271-276.)

Evenementen/Tentoonstellingen

Op de website zijn de links opgenomen naar voor onze vereniging relevante musea. Mocht u leden willen wijzen op een evenement/tentoonstelling, mail dan Janny Bloembergen (Jannybloembergen@gmail.com) met het verzoek een bericht op de website van de VLG te zetten.

Lezingen/symposia

Mocht u leden willen wijzen op een interessante lezing/symposium, mail dan Janny Bloembergen (JannyBloembergen@gmail.com) met het verzoek een bericht op de website van de VLG te zetten.

Februari 2024